

SERBIAN LANGUAGE INSTITUTE OF SASA

LEXICOLOGY AND LEXICOGRAPHY
IN THE LIGHT OF CONTEMPORARY
APPROACHES

A collection of papers

Edited by:

Stana Ristić, PhD, scientific advisor

Ivana Lazić Konjik, PhD, research associate

Nenad Ivanović, PhD, research associate

Belgrade, 2016

ISBN 978-86-82873-??-?

ИНСТИТУТ ЗА СРПСКИ ЈЕЗИК САНУ

ЛЕКСИКОЛОГИЈА И ЛЕКСИКОГРАФИЈА У СВЕТЛУ САВРЕМЕНИХ ПРИСТУПА

Зборник научних радова

Уредништво:

др Стана Ристић, научни саветник
др Ивана Лазић Коњик, научни сарадник
др Ненад Ивановић, научни сарадник

Београд, 2016

Стана С. РИСТИЋ, Ивана В. ЛАЗИЋ КОЊИК
Институт за српски језик САНУ, Београд
stana.ristic@isj.sanu.ac.rs, ivana.konjik@isj.sanu.ac.rs

РЕПРЕЗЕНТАТИВНОСТ РЕЧНИКА САНУ ЗА ЕТНОЛИНГВИСТИЧКА ИСТРАЖИВАЊА: ОД ЛЕКСИКОГРАФСКЕ КА КОГНИТИВНОЈ ДЕФИНИЦИЈИ*

У раду ће се представити два лексикографска приступа карактеристична за два речника, традиционални лексикографски приступ и таксономска семантичка дефиниција и когнитивнолингвистички приступ и когнитивна дефиниција, с циљем да се покаже у којој мери је традиционални приступ репрезентативан за когнитивнолингвистичка истраживања.

Кључне речи: традиционални лексикографски приступ, когнитивни лексикографски приступ, лексикографска дефиниција, когнитивна дефиниција, Речник САНУ, српски језик

1. Увод

У раду ће се представити два лексикографска приступа карактеристична за два речника: српски *Речник српскохрватског књижевног и народног језика* (РСАНУ) и лублински *Речник вредности Словена и њихових суседа* (LASiS). За РСАНУ је карактеристичан традиционални лексикографски приступ и таксономска семантичка дефиниција; за LASiS когнитивнолингвистички приступ и когнитивна дефиниција. Циљ је да

---

* Рад је урађен у оквиру пројекта 178009: Лингвистичка истраживања савременог српског књижевног језика и израда *Речника српскохрватског књижевног и народног језика САНУ*, који финансира Министарство просвете, науке и технолошког развоја Републике Србије.

се покаже у којој мери је лексикографски материјал РСАНУ, који осим речничког чланка одговарајуће лексеме (у којем су садржани семантичка идентификација, граматичке и квалификативне информације и примери употребе) обухвата и њене синонимне лексичке јединице као и лексичке јединице творбених гнезда, репрезентативан за когнитивнолингвистичка истраживања и когнитивну дефиницију, односно који елементи когнитивне дефиниције (за коју се истиче да је свеобухватнија и шира) нису садржани у лексикографској дефиницији у РСАНУ.

Као материјал за илустрацију послужиће лексикографска дефиниција лексеме *дом* у РСАНУ, и опис концепта дом у српском језику у виду когнитивне дефиниције припремљен за LASiS, чији су делови у неизмењеном или прилагођеном виду ушли у овај рад (Ristić, Lazić-Konjik 2014, Ристић, Лазић-Коњик 2015, Ristić, Lazić-Konjik, 2015).

2. Два лексикографска пројекта – два теоријска приступа

Пројекат израде РСАНУ. Историјат пројекта израде РСАНУ, који ћемо представити према раду Ристић 2014¹, започиње давне 1853. године на иницијативу и предлог Ј. Стејића да се изради српски речник који би за разлику од Вуковог обухватио лексику свих социо-културних слојева српског народа, а не само лексику народног језика. Заснивањем Лексикографског одсека у Српској краљевској академији и прегалачким радом Стојана Новаковића, започињу практични послови прикупљања и сређивања језичке грађе за будући Речник, који 1913. године добија своју прву Огледну свеску, по завршетку Другог светског рата другу Огледну свеску (1944), а убрзо и трећу (1951), чији је аутор био А. Белић. Први том Речника објављен је 1959. године.

У току израде првог тома Речника установљен је систем фазне израде текста, који се задржао до данас. Методологија рада и основне теоријске поставке израде Речника, разрађиване током реализације конкретних задатака у фазама прикупљања, сређивања и допуне речничке грађе, као и у току израде огледних свески и првог тома Речника, уграђене су у Упутство за израду Речника САНУ, интерни рукопис Института. Осим инструкција за лексикографску обраду различитих типова лексике и начина представљања њихових граматичких и семантичких особина, Упутство представља и **лингвистичко-лексикографска начела тадашње науке о језику**. Израдом Упутства желело

¹ Делови тога рада пренети су у скраћеном и прилагођеном облику у овај рад. Опширније о историјату настанка РСАНУ в. Ристић 2008.

се постићи да рад на Речнику, као колективном делу, буде уједначен у свим поступцима, а сами поступци засновани су на начелним одредбама у вези са следећим питањима: „одређивање корпуса Речника на просторној, временској и функционално-стилској равни; одређивање нормативног статуса лексике; одређивање значења и синтаксичке улоге речи; потврђивање значења и употребе речи одговарајућим примерима из писаних извора и збирки речи са тачним навођењем свих података и др.“ (Ристић 2014: 35). **Методологија рада је временом преиспитивана, дорађивана и мењана, у складу са савременим лингвистичким сазнањима**, што се може пратити на основу првих лексикографских огледа у три свеске, а затим и на основу објављених 19 томова Речника. Сам првобитни текст Упутстава, нажалост, није допуњаван у каснијем раду, мада су многа нова питања и начелно решавана увођењем нових, допунских лексикографских поступака.

Основне одлике лексикографске концепције РСАНУ почивају на ставу да се у речник књижевног и народног српскохрватског језика морају унети, поред народних речи, и све друге које су се одомаћиле у књижевном језику, те да примат треба дати екавској варијанти српског језика уз доследно навођење ијекавских облика. У погледу лексикографског приступа грађи, развија се **лингвистички приступ у обради лексике**, инсистирањем на лингвистичком опису лексема а не на њиховом енциклопедијском опису, што се у одређивању значења речи задржало до данас, па се у Речнику на првом месту обрађује значење речи и њихова употреба у реченици. То не значи да су други аспекти лексикографске обраде речи запостављени. Напротив. Велика пажња се поклања граматичкој обради речи, функционално-стилском и нормативном квалификовању речи, одабиру примера у потврђивању значења и употребе речи. Уводи се и правило уношења народних речи из различитих крајева, чиме се показује њихова лингвистичка географија, степен њихове распрострањености и њихов могућ утицај на писце из тих крајева. Од самог почетка израде Речника па све до данас примењује се принцип лексичке динамике унутрашње и спољашње, на основу којег се може пратити развој савременог српског језика, као и његово стабилно стање са свим лексичким променама и у домену значења речи (бележењем свих претходних и савремених значењских варијанти лексема) и у домену облика речи (бележењем обличних варијанти). Дорађивањем основне теоријско-методолошке концепције Речника утемељене у Упутству, у току израде досадашњих томова Речника, у складу са развојем српског језика и новим лингвистичким сазнањима, српска дескриптивна лексикографија направила је значајан **помак од**

традиционалног приступа језичким феноменима ка модерним, пратећи актуелна сазнања и најновије тенденције како у областима лексикографије и лексикологије тако и у областима других и нових лингвистичких дисциплина контивистичког и антрополошког усмерења. То показује разлика у систему граматичке, семантичке и прагматичке обраде речи између првих и каснијих томова речника. У првим томовима, када су у питању граматичке информације, већа пажња посвећивана је фонетско-фонолошким и морфолошким информацијама него синтаксичким (што се као пракса задржало све до најновијих томова, у којима је као и у текућој обради лексике направљен знатни помак у представљању већег броја синтаксичких информација, а то се може повезати са утицајем актуелне теорије интегралног приступа и системске лексикографије). Семантичке информације су у првим томовима знатно редуковане, што показују веома кратке, концизне дефиниције и недовољно развијена полисемна структура, као и навођење мањег броја примера, а све у складу са првобитном „минималистичком“ концепцијом у обради веома обимног лексичког материјала како би се постигао планирани мањи обим Речника. Током времена од ове концепције се све више одступало како због прилива нове грађе из савремених извора, тако и под утицајем наглог развоја лексикографије и лексикологије у којима се све више фаворизује интердисциплинарни приступ и потреба да се свака појединачна реч представи на оба језичка плана, на плану parole односно у укупности својих значења и облика реализованих у употреби, и на плану langue у систему парадигматских и синтагматских односа. Тако су данас лексикографи Речника САНУ у опису лексике ограничени само лимитираним бројем примера којим се илуструје употреба речи, а не и у представљању њихових граматичких и семантичких реализација. Евидентирају се значења карактеристична за стандардни језик и функционалне стилове, али и за супстандард, затим метафоричка значења у уметничкој и колоквијалној употреби. Информације о лексеми се не исцрпљују само идентификовањем семантике и тумачењем пренесених и фигуративних значења, чиме се указује на когнитивне механизме концепта и концептуализације значења, него се дају бројне информације о граматичкосемантичким, синтаксичким, прагматичким, етнолингвистичким и културолошким карактеристикама лексеме. Настоје се представити специфичне морфолошко-деривационе или рекцијске и колокацијске особености не само сваке појединачне лексеме – лексикографских портрета, него и лексичких класа – лексикографских типова. Тако је у дугогодишњој изрази тезаурусног Речника САНУ, као најзначајнијег националног

лингвистичког пројекта, српска савремена лексикографија прешла дуги пут развоја, померајући границе традиционалне науке о језику ка најсавременијим приступима, развојни пут који се данас у србистици препознаје и вреднује као Београдска лексикографска школа.

Пројакат израде LASiS. Прве књиге речника LASiS, који се припрема у Лублину, посвећене су опису културних концепата дом,² европа, рад, част и слобода. Идеја за израду речника овог типа датира од деведесетих година прошлога века од када су разрађиване основне теоријске поставке које подразумевају унифициран појмовно-терминолошки систем, ослањање на договорене типове података (извора) и усаглашен начин дефинисања значења у виду когнитивне дефиниције.³ Разликују се, с једне стране, лексеме као јединице плана израза и с друге стране значења, појмови, концепти и идеје као елементи плана садржаја. Анализа и опис концепата заснива се на три типа података: системским (речничким), експерименталним (анкетним) и текстуалним (из различитих типова репрезентативних текстова).

У Лублинској етнолингвистичкој школи одбачена је традиционална концепција семантичке лексикографске дефиниције речи према којој се значење ограничава на „нужне и довољне“ особине и уведена и заснована нова **когнитивна дефиниција** (Бартмињски 2011: 56). Когнитивна дефиниција има за циљ да истакне посебан начин описа значења који више има сазнајни него семантички карактер и који одговара језичкој слици предмета – појма до које се долази не само преко семантике основне речи, којом се тај предмет именује, него и преко системских односа те речи са другим речима како на парадигматском тако и на синтагматском плану. Главни циљ тако широко засноване когнитивне дефиниције јесте да одговори на питање о начину поимања и вредновања предмета од стране говорника датог језика (Бартмињски 2011: 93), а према истраживањима Бартмињског, њене главне одлике су: 1) захтев за садржинском адекватношћу, тј. за прилагођавањем садржаја дефиниције свакодневном, уобичајеном знању носилаца једног језика, 2) захтев за структурном адекватношћу, тј. за представљањем свих постојећих особина које су се усталиле у језичкој слици предмета, 3) појам типичног предмета односно његове

² Објављена крајем 2015. год.

³ Према тексту Ј. Бартмињског *Leksykon aksjologiczny Slowian i ich sąsiadow – co zawiera, na jakich zasadach się opiera, dla kogo jest przeznaczony?* штампаном као материјал припремљен за завршну конференцију „Metody analizy językowego obrazu swiataw kontekście badan porownawczych“ (EUROJOS XI), одржану 13. 10. 2015. год. у Варшави у Пољској.

стереотипне особине и 4) категоријално, фасетно уређење реченица које улазе у састав дефиниције. Због свега тога, когнитивна дефиниција је по правилу прилично дугачка и знатно обухватнија од традиционалне лексикографске.

3. Лексикографски материјал РСАНУ

Значење лексеме *дом* у РСАНУ. За анализу значења лексеме *дом* у РСАНУ осим речничког чланка лексеме *дом* морају се имати у виду и чланак њеног најближег синонима *кућа*, и чланци лексичких јединица њихових творбених гнезда. Значења полисемне лексеме *дом* у РСАНУ су представљена традиционалним семантичким дефиницијама, али се за потпуну анализу њеног семантичког и концептуалног поља морају узети у обзир и сви остали елементи њеног речничког чланка које одликује веома исцрпан опис од граматичких карактеристика и комуникативно-прагматичких карактеристика до потврда њене употребе у различитим функционалним стиловима. Осим тога, материјал тезаурусног РСАНУ системском обрадом лексике пружа податке о свим карактеристичним лексичкосемантичким односима лексеме *дом* са другим лексемама: хиперо-хипонимским, антонимијским, синонимијским, са афиксалном и семантичком деривацијом, са карактеристичним синтагматско-синтаксичким спојевима и колокацијама, фразеолошким јединицама, пословицама, као и другим типовима фолклорног текста. Овакав системски лексички материјал, презентован у традиционалној лексикографији, у приступима когнитивне оријентације препознат је и прихваћен као основни, полазни материјал за опис концепата и стереотипа.

Основно значење лексеме *дом* у РСАНУ, у складу са традиционалним лексикографским поступцима, хијерархијски је устројено, као и читава полисемна структура ове лексеме, при чему се издваја тзв. родовско значење, надређена категорија.⁴ За лексему *дом* то је значење објекта „кућа“, односно значење места, локуса. Сему места у оквиру основног значења, допуњавају семе друштва / друштвене заједнице („породица“) и функције („живети/становати“), као идентификационе семе основног, прототипичног значења лексеме *дом*, односно као нужна, критеријална обележја самог појма који ова лексема означава.

⁴ Основно значење лексеме *дом* 1. а. кућа као место где човек живи са својом породицом; б. домаће огњиште, породица, породична заједница; в. станиште, пребивалиште (животиња); г. фиг. родни крај, постојбина, отаџбина. Полисемна структура ове лексеме представљена је у виду седам издвојених значења са подзначењима (в. у РСАНУ).

Структура и хијерархијски распоред семантичких компоненти у дефинисању основног, прототипичног значења показују да лексема *дом* и *кућа* на вербално-семантичком плану функционишу као непотпуни синоними.⁵ Основна разлика у значењу и употреби лексема *дом* и *кућа* у савременом српском језику односи се на сему друштва. Лексема *дом* у основном значењу обавезно обухвата ову сему, док је за лексеми *кућа* она од секундарног значаја. У примарној интерпретацији *кућа* се доживљава као објекат, место, са функцијом „за становање”, што је јасно истакнуто у дефиницији у РСАНУ (значење 1.а.), а тек секундарно као „породица”. Наведене разлике потврђују уобичајене колокација типа *кућини/уходаћи кућу*, *изнајмити кућу*, у односу на нереализоване, па и немогуће колокације **кућини дом*, **уходаћи дом*, **изнајмити дом* (Ristić, Lazić-Konjik 2014).

Лексема *дом* и њен најближи синоним *кућа*, заједно са лексичким јединицама њихових творбених гнезда и са другим подацима, представљеним у РСАНУ, покривају широко семантичко поље, чија је регуларна уређеност унутар поља такође показана у Речнику у виду различитих односа: а) парадигматских, и то као парадигме засноване на семантичким односима: хиперо-хипонимским, еквонимским (еквиваленти), синонимијским, антонимијским; затим као пардигме регуларних деривационих низова творбеног и семантичког карактера, или б) у виду синтагматских односа, као јединице у виду синтагматских или предикатско-синтагматских спојева са назначеним правилима спојивости. Уз наведене типове јединица у Речнику су дати бројни подаци који са различитих аспеката допуњују значење лексема *дом*, чији елементи нису изравно садржани у самој лексикографској дефиницији ове лексема, али су одговарајућим лексикографским поступцима системски представљени у њеном семантичком пољу.

Аспекти профилисања дома у синонимијском низу. Синонимијски низ лексема *дом*, представљен у РСАНУ, показује да у српском језику постоји велики број назива који именују појам дома у његовим најразличитијим видовима, профилишући га са физичког, друштвеног, функционалног и аксиолошког аспекта.

⁵ Основно значење лексема *кућа* 1. а. грађевински објекти, зграда за пребивање, становање или какву друштвену потребу; фиг. велика количина нечег, велики број нечег; б. родни, породични дом, домаће огњиште; породица; в. станиште, пребивалиште (животиња); д. кућни послови, кућанство, домаћинство; газдинство; ђ. кућне потрепштине, покућство и др. потребно за вођење кућанства. Полисемна структура ове лексема представљена је у виду 14 издвојених значења са подзначањима (в. у РСАНУ).

Синоними који попуњавају семантички простор дома у домену 'место за становање' откривају бројне особине по којима се новоименовани појам удаљава од уобичајене (прототипичне) представе именоване лексемама *дом* и *кућа*. Ти називи се само у одређеним контекстима јављају као синоними лексеме *дом*, као што су *двор*, *кула*, *зграда*, *грађевина*, *сџан*, *гарсоњера*, *дуилекс*, *џејтеросџрајница*, *вишесџрајница*, *кућа „на лакајџ"*; *вила*, *дворац*, *џалајџа*; *чардаклија*, *земуница*, *колиба*, *сојеница*, *барака* (*чајџрља*, *џушара*), *џриземница*, *џоземљуша*; *сламара* (*сламарица*, *сламњача*), *џлочара*, *шиндралија*, *џерџичара*; *чајџмара*, *уџера*, *уџерица*, *сџираџара*, *џрошарница* и др. Наведени називи профилишу бројне физичке аспекте дома као „грађевине“: технику изградње и подлогу на којој је подигнут; изглед, величину, висину, спратност; материјал од којег је изграђен и др.

Неки од синонима профилишу аксиолошке аспекте овог појма, истичући његове позитивне или негативне особине. Тако лексеме *гнездо* (*џородично*, *џојло*, *госџољубиво*), *уџочишиџе* и *скровишиџе*, преузете из других лексичкосемантичких и тематских група, у својим метафоричним или метонимијским значењима носе позитивну конотацију, истичући особине удобности, тоpline и сигурности; лексеме: *вила*, *дворац*, *здање*, *џалајџа*, са семом „богатство“ поред удобности истичу статусно (социјално) профилисање овог појма. Лексеме овог типа показују да се појам дома концептуализује као унутрашњи простор издвојен од спољашњег света с егзистенцијалном и заштитном функцијом и као уточиште које пружа осећај тоpline, угодности и сигурности.

Негативну конотацију са семом „неуређености, неудобности“ имају лексеме *блог*, *свињац*, *џржница* у својим пренесеним значењима и оне са семама „сиромаштва“ и „дотрајалости, трошности“: *сџираџара*, *џрошарница*, *уџера*, *уџерица*. Супротно лексемама са позитивном конотацијом, ове лексеме указују на одсуство удобности, тоpline и осећања сигурности.

Синонимни називи изведени метонимизацијом *огњишиџе*, *кућишиџе*, *оџак*, *кров*, *кајџија*, *уџрејџ*⁶, *сљеме*⁷ откривају делове дома који у концептуализацији овог појма имају посебно важну улогу с традиционално-културолошког аспекта.

У парадигматском систему наведени синонимни називи, који именују појам дома у његовом непрототипичном виду, заједно са лек-

⁶ У основном значењу „запретана ватра, жар, попрет“.

⁷ У основном значењу „уздушна линија у којој се секу две кровне површине куће, врх крова“.

семама *дом* и *кућа*, који означавају уобичајену (прототипичну) представу овог појма, представљају хипониме, па се на основу истакнутих разлика успоставља хијерархијска уређеност читавог хипонимског низа. Улогу вишег категоријалног појма, хиперонима за појам дом има неколико лексема, распоређених према „принципу најближег нивоа хијерархије“ (Бартмињски 2011: 113): *кућа*, *зграда*, *грађевина*, (*грађевински*) *објект*. Може се, међутим, говорити и о хијерархизацији између хипонимних назива унутар самог концептуалног поља и надређености једних појмова у односу на друге. Тако се у савременом српском језику у истој хијерархијској равни налазе називи *кућа*, *дом* и *сџан* и имају надређену улогу у односу на остале хипонимне називе. Разлике у значењу ове три лексеме засноване су на ванјезичким факторима и тичу се пре свега разлика у физичким карактеристикама самих стамбених објеката.⁸

Творбени аспекти профилисања дома у српском језику. Посматрано с творбеног аспекта обе лексеме, *дом* и *кућа*, у полисемној структури показују богату семантичку деривацију која се у централном делу креће у оквирима истог семантичког поља и то како у стандардним реализацијама тако и у покрајинским, док на периферији семантички деривати излазе из оквира овог семантичког поља и повезују га са другим семантичким пољима из различитих области, што је показано у издвајању таквих значења за обе лексеме у РСАНУ.

У афиксалној деривацији евидентан је висок степен деривационе продуктивности, а бројни деривати, представљени у РСАНУ, профилишу језичку слику дома са различитих аспеката. Структура деривата, међутим, открива различит степен семантичког варирања. Премда деривати обе лексеме не излазе значајно изван основног појмовног смисла „дом – кућа – породица“, семантичка дисперзија лексеме *кућа* је ипак богатија; исп. нпр. *кућаница*; *кућанин*; *кућар* 1. а. одељење, преградак или посебна зграда у дворишту сеоске куће у којој бораве младенци и држе своје ствари; б. в. кућер (2) „мала, тескобна кућа, обично сеоска, кућерак“. 2. покр. мања просторија, остава поред кухиње, у којој се држе кухињски предмети 3. кућица, колибица у близини тора, често покретна (на саоницама и др.) у којој спава чобанин. 4. покр. а. капелица, црквица. 5. а. ист. сељак беземљаш, који поседује само кућу с окућницом и који се издржава надничењем и сл.; б. покр. онај

⁸ Промене физичких параметара у стереотипу дом у ЈСС лако су уочљиве, док су промене у друштвеним и културним вредностима мање изражене и условљене су променама у структури породичне и друштвене заједнице (исп. Бартмињски 2011: 238–240, нап. 20 и 21).

који скупља, откупљује предмете по кућама. б. покр. онај који се бави зидањем, градњом кућа. *кућарица* ж 1. дем. и хип. од кућара. 2. кућаница, домаћица. 3. а. зоол. врста морске рибе *Callopeltis quadrilineata*; б. змија која живи у кућним зидовима, кућна змија).

Анализа творбене семантике омогућава да се уоче још неке особине значајне за разумевање речи *дом* у српском језику односно за профилисање појма који ова реч именује. У том погледу истиче се придев *домаћи*, који својим значењима у бројним синтагматским називима, покрива скоро читав семантички опсег лексеме *дом* и опозиције на којима је заснован: опозиција унутрашњи простор / спољашњи простор: *домаћа хаљина* „употребљава се / носи се само у кући”; опозиција свој/туђи: „кућне израде”: *домаћа комовица*, *домаћи дукан*, *домаће вино*, *домаће сиршиће*; *Слика је уљена ... од домаћега умјейника*; „породични, наши”: *домаћи људи*, *домаћи народ*; „члан породице”: *Ова кућа нека Вам буде као да је Ваша. Ви сīе наш, домаћи*; „питом, припитомљен; одгајен”: *домаћа живоишња*, *домаћа коза*, *домаћи њас*; *домаћа винова лоза*, *домаћи кујус* и др.; аксиолошке вредности, позитивне: „неуслићен, слободан”: *домаће њонашање*, *домаћи човек* и др.

Исти значај за разумевање значења ове лексеме, за утврђивање продуктивности њених семантичких компоненти и за профилисање језичке слике дома, имају и други деривати са својим значењима: високо вредновање дома: „глава породице”: *домаћин*; *домар*; *домородишћел* заст.; „старешина, газда” (*домаћин*); „власник / власница гостионице” (*домаћица*, *домаћин*); позитивне особине: „чуварност, брижљивост, штедљивост” (*домаћин*; *домаћински*); „имућност, богатство”: *домаћин*; *домаћински*; „углед”: *домаћински свеј*; „плодност” (*домаћица* заст.); опозиција свој – туђи „блискост” (*одомаћийи*; *удомаћийи*); „родбински, породични односи” (*домазет*; *домаћица* етн. покр. „учесница у свадбеном обреду, деверова жена или рођака”; *домаћин* „муж, супруг”). Исту опозицију потврђују деривати који показују да се у семантичком пољу лекеме *дом* реализују семе ‘крај, постојбина; домовина, отацбина; патриотизам’ (*дома* прил. „у свом крају, у домовини, отацбини”, „у свој крај, у своју постојбину”; *домаја* заст.; *домовина*; *домобран*; *домољуб*, *домољубље*, *домородсїво* и др.).⁹

На периферији творбеног гнезда лексеме *дом* реализују се деривати који именују реалије изван овог семантичког поља, мотивисани истом опозицијом свој – туђи: „документ”: *домовница*; „непостојање, гу-

⁹ О преклапању концептуалног поља *дом*, *домовина* и *мајка* у српском лингвокултури и о њиховој заједничкој концептосфери која је профилисана друштвеним, егзистенцијалним и емотивним параметрима в. Ристић, 2015: 219–235.

битак дома”: *бездом, бездоман, издомийи*; „који није из дома, који није свој, туђи; који се расипа, који није штедљив”: *недомаћи; недомачин; недомачински*; „клуб, екипа” спорт.: *Домаћи играју врло оштро, борбено; Имена клубова који су домаћини ишамјана су црним словима; „кућни дух“*: мит. покр. *домаћи*; „врста крушке“ агр. покр. *домаћица*.

У семантичком погледу најзанимљивији је однос деривираних придева *домаћи* и *кућни* који, осим чисто релационог значења („који се односи на дом, кућу, породицу, домаћинство”) развијају бројна квалитативна значења која конкретизују осећања и схватања везана за дом у позитивном смислу (исп. Бартмињски 2011: 225): *домаћа комочица, домаћи дукан, домаће вино* и др. „који није куповни“, *домаћи људи, домаћи народ* „који воли да живи породичним животом“, *домаће йонашање, домаћи човек* „неусиљен, слободан“.

Велики потенцијал у погледу семантичког варирања потврђен је у фразеологији и везаним колокацијама употребе лексема *дом* и *кућа* који откривају веома широко и густо умрежено семантичко поље дома у наивном поимању свих његових аспеката: физичких (који представљају културу становања), друштвених (који указују на уређивање међусобних односа у кругу породице и шире друштвене заједнице), аксиолошких (који откривају систем вредности у српској лингвокултури) и емотивних (који откривају менталитет и нарави припадника српске културе). У РСАНУ су и ови елементи значења свестрано представљени, како је показано у претходном излагању примерима у виду реченица и минималних контекста употребе, а заступљен је и одабран материјал кратких стереотипизираних текстова, пословица и др. израза у примерима употребе који се наводе после дефиниције или издвојено у посебном делу речничког чланка, нпр.: *данас у дом, а суџра у гроб; ња је из дома, бији код (своје) куће, далеко (даље) му (ји и сл.) (леја, црна) кућа, не сџоји кућа на земљи, него на жени, на жени кућа сџоји* и сл.

Наведени примери и њихова краћа анализа показали су репрезентативност речничког материјала РСАНУ за реконструисање не само семантичког и концептуалног поља лексеме *дом* него језичке слике стереотипа и концепта дом у српском језику, што традиционалну лексикографију, у целини гледано, чини актуелном и приближава је савременим когнитивним приступима различите оријентације.

4. Когнитивна дефиниција

Ка свеобухватном опису значења. За разлику од лексикографске дефиниције која значење речи представља у виду таксономски и

хијерархијски рашчлањених дефиниција с ограничавањем на нужне и довољне елементе, што по правилу смањује степен њихове информативности, когнитивна дефиниција тежи свеобухватном опису значења издвајањем свих оних особина предмета које су се усталиле у језику и функционишу као комплекс карактеристичних и критеријских особина, због чега је она по правилу дужа од лексикографске дефиниције и садржајнија (Бартмињски 2011: 93–106). Да би се утврдиле особине предмета које су се усталиле у његовој језичкој слици, когнитивни приступ, осим системских података које нуди традиционална лексикографија (предствљених на материјалу лексеме *дом* из РСАНУ у претходном одељку), узима у обзир још два типа података: текстуалне и анкетне.

Дом у текстовима. Текстови/дискурси различитих функционалних стилова носе различита, најчешће једнострана или биполарна обележја, када је у питању језичка слика предмета – појмова, због чега се морају узимати опрезно, уз примену специјалних анализа, нарочито у случају тзв. ауторских текстова. Због тога су за анализу језичке слике света посебно погодни тзв. клиширани текстови у које спадају и народне пословице.

Аспекти профилисања дома у народним пословицама. Материјал народних пословица указао је на основне моралне и породичне вредности у српској традиционалној, патријархалној култури у профилисању дома/куће.¹⁰ Занимљиво је да је у анализираним пословицама овај појам готово редовно именован лексемом *кућа*, а у профилисању овог појма нарочито је са више аспеката реализован породични профил дома/куће, чија се вредност мери људима који у њој живе: *Тешко кући без чока а огњишту без хлеба!* У Боци, 280, а као највећа вредност истиче се удобност, пријатност и сигурност дома/куће: *комотност и слобода: Моја кућа моја слобода; Свуда је њроћи, ал' је кући доћи; Свагђе је добро, а код куће најбоље*, 256;¹¹ осећање сигурности, власништва, господарства: *Свак је свога дома владика; Сваки (је) домаћин дому владика*, 252; слога у породици: *Ако не буду госџи бијесни, не ће биџи кућа њијесна*, 46; неговање толеранције показано у надмудривању и инаћењу између свефра и снахе: *Ако ми не мейеш куће, мекше ми је сџаваџи, ако ми не њереш судова, гуџиша ми је чорба*, 46; као и велика одговорност и улога домаћина за стицање и очување

¹⁰ Детаљна анализа материјала народних пословица са свим резултатима представљена је у раду Ристић, Коњик 2015.

¹¹ Говоре се и варијанте: *Моја кућица моја слободница*, 179, *Своја кућица своја вољица; Своја кућица своја слободичица*, 255

породице: *Да је кућа добра, и вук би је имао*, 80; *Тешко је туђу кућу служићии, ал' још је теже своју сћећи*, 279.¹²

Са аксиолошког аспекта високо се вреднује штедња у очувању материјалних добара дома/куће, па се негативно вреднује како давање у зајам, (неодмерено) помагање другог: *Туђу кућу диже, а своју обара*, 285; *Хаїарова кућа је у њокоу, једва јој се слеме види*, 299, тако и узимање зајма, задуживање: *Ако кућа изгори, дуг на оцак излеи*, 46. Метонимијска замена дома/куће деловима куће, истиче вредности граничника „прага“ и „врата“ у поимању дома као „унутрашњег простора“ у опозицији према „спољашњем простору“, чија се вредност у очувању „унутрашњег простора“ и у традиционалној култури, као и у ауторским текстовима, у одређеним околностима доводи у питање, на што може указивати и коментар уз пословицу: *Кућни је њраг највећа њланина*. Тешко се чоку само од куће отиснути, а послије оде куд науми, 166; *И дувар уши има*. Што није за говор не треба нигђе говорити, 115; *Злаїан кључић гвоздена враїа оївара*, 110.

Пословице, исказане у форми клетве такође показују високо вредновање дома у традиционалној култури, јер се дом/кућа узима као залог (улог) клетвеног садржаја: *Кућа му се коцем заїворила!* Пуста остала!, 166; *Кућа му се кућерином звала!*, 166. (исп. високо вредновање дома у језику уопште, исказано у ословљавању/обраћању драгој особи: *Кућо моја, Он је од дома*).¹³

Аспекти профилисања дома у ауторским текстовима. За разлику од општејезичког стереотипа дом, системски представљеног у РСАНУ, у књижевном дискурсу овај појам, осим опште језичке слике, носи обележје уметничког стила са карактеристичним контемплатив-

¹² *Тешко кући ће није госїара, / А баїїини ће није њудара!* У Дубровнику, 280; *Тешко кући на младој сїарјешини!*, 280.

¹³ За разлику од уобичајене наивне представе дома/куће забележене у народним пословицама, која одговара стереотипизованој представи у широј традицијској култури, у усменој епизи, у којој је такође испољена тажња ка типизацији, прави се отклон од културног стандарда куће атипичном атрибуцијом и ширењем значења ка појму *не-куће / аїїи-куће*, у чијој основи лежи подела на живе и мртве: *кућа мрачна* = гроб; *кућа њроклеїа* = тамница; *кућа вечна* = вешала; *кућа необична* = тамница; *кућа божја* = црква и сл., док се за кућу као станиште јунака користе лексеме *двор* и *кула* (Детелић, Делић 2014: 250). Слично егзистенцијално, религијско и друштвено профилисање дома потврђено је у РСАНУ (пословица *Данас у дом, суїра у гроб*), у разговорном језику примером *вечна кућа* у значењу гроба, као и у књижевном и у религијском дискурсу (Ристић 2015: 245–264; 265–283).

ним ставом према свету, као и индивидуалном тачком гледишта и комуниктивним интенцијама самих аутора.¹⁴

У ауторским текстовима потврђује се разлика у употреби лексема *дом* и *кућа* на когнитивном и комуникативно-прагматичком плану, као и на материјалу РСАНУ, у смислу физичког објекта (*кућа*) и породична заједница (*дом*). Физички елементи дома профилишу се и колекцијом најнужнијег инвентара у дому, типичном за српску културу становања (у песми *Моја соба* А. Шантића), при чему су у песничковој перцепцији „мајка“ и „крсна слава“ истакнути као највеће вредности породичног дома (слика мајке виси поред иконе на дувару), што је у складу са колективном тачком гледишта у профилисању овог стереотипа, карактеристичном за припаднике српске патријархалне и православне културе. Други делови песме употпуњавају овај стереотип емотивним и контеплативним елементима, који у виду креативних поетских метафора одражавају лични доживљај тоpline и удобности, па је дом *велика баиша*, *високи свод дуга уздрхћаних*, *крлејка њојла*.

Дом се у књижевном дискурсу концептуализује као простор издвојен од спољашњег света „унутрашњи простор“, с егзистенцијалном и заштитном функцијом и са позитивним емотивним и етичким вредностима: удобности, угодности, осећања слободе и комоције, блискости са члановима породице, честитости дома, егзистенцијалне сигурности и заштите, приврежности.

У неуобичајеним ситуацијама дом је профилисан са негативним вредностима у виду метафора дом је бољно поље, дом је замка. Такво негативно искуство проистиче из осећања скучености, ограничености унутрашњег, затвореног простора, душевног немира. Негативно вредновање дома у књижевном дискурсу може бити засновано и на другим релевантним друштвеним и емотивним параметрима: на личној несрећи, на пропалом браку, на растурености породице, нетрпелјивости, нетолерантности међу члановима породице, на осрамоћености дома, породице, на поремећеном реду, спокоју, на опустелости дома и др.

Аспекти профилисања дома у религијском дискурсу.¹⁵ Представа дома у религијском дискурсу, као и у језичкој слици света носилаца

¹⁴ Истакнуте карактеристике стереотипизације и концептуализација дома у ауторским текстовима представљене су на одабраним примерима књижевног дискурса из електронског корпуса српског језика Математичког факултета из Београда и из допунских извора у раду Ристић 2015: 245–264.

¹⁵ Концепт дом у религијском хришћанском дискурсу реконструисан је на материјалу превода Старог и Новог завета на српски језик, Појмовника и ауторских текстова у раду Ристић 2015: 265–283. Подаци о изворима за реконструисање концепта

савременог српског језика, концептуализује се као вишедимензионалан појам, профилисан физичким, функционалним, друштвеним, аксиолошким и емотивним параметрима, али сам концепт функционише више као сакрални него културни модел, са истицањем следећих вредности: породице, задовољства поседовања свога дома, осећања поштовања и љубави према свом дому, према члановима своје породице, одговорност домаћинског управљања, брачна заједница са основним, патријархалним вредностима, у којима су *домаћин* и *домаћица* стубови дома, породице и родоначелници новог нараштаја, *домаћинсџиво* и *домаћи* (*џослови*): затим „добра породица” са позитивним емотивним вредностима: слобода понашања, радовање, љубав и поштовање ближњих, али и „породица” са негативним искуством обезвређивања наведених вредности („дом за смешатај старих лица”).

Типичан хришћански дом концептуализује се на основу физичких, религијских, емотивних и аксиолошких параметара: као колекција обавезних ритуалних предмета и ритуала – освештаност дома, домаћа молитва, чланови породице и надлежни свештеник, „дом је домаћа црква”, традиционалне породичне вредности – напредак дома, здравље, срећа, слога и брига за подмладак, децу.

У религијском дискурсу концептуализација *дома/куће* заснива се и на опозицији „царство земаљско – царство небеско”, односно на опозицији „живот – смрт”, према којој појам „дома“ (привремени боравак на земљи) опонира појму „гроба” (вечном животу на небу), што је утемељено на религијској и духовној идеји о вечности, бесмртности као највишој вредности: „боравак у дому” наставља се „боравком у гробу”.

Варирање, ређе и амбивалентна вредност, у профилисању овог појма засновано је на променљивости тачке гледишта и перспективе у ауторским религијским текстовима.

Дом у анкети. Посебно место у проучавању језичке слике света, према Бартмињском (2011: 66–68), имају анкетна истраживања, будући да омогућавају приступ свакодневной језичкој свести говорника и откривају много већи број особина које се приписују предмету, од оног броја који је забележен у системским подацима.¹⁶

као и детаљна анализа овог концепта у религијском дискурсу са резултатима дати су у наведеном раду.

¹⁶ Анкета се, такође, сматра оправданим поступком верификације ваљаности лексикографске дефиниције (Бартмињски 2011: 67, 249; Bartmiński 2014).

Анкентни материјал¹⁷ је показао да је, у свакодневној слици дома српских говорника (студената), психосоцијални аспект са породичним осетно претежнији у односу на све друге појединачне аспекте, психолошки, животни, функционални и физички, што даје основа да се истакне значај породице у уобичајеној савременој концептуализацији дома у српском језику, док се физички и функционални аспекти у свом основном виду (‘место/кућа/стан’ и ‘живети/становати’) у значењу ове лексеме подразумевају у виду пресупозиције.¹⁸

Издвајају се две особине „правог”¹⁹ дома са веома високим коефицијентом стереотипизације (48.26%): ‘породица / људи који у њему живе у заједници’ и ‘топла, пријатна атмосфера’. Издвајају се две особине „типичног”²⁰ дома чији коефицијент стереотипизације износи 33.33%: ‘стамбени објекат (одређених физичких карактеристика – има зидове, просторије, одређених је димензија и др.) са окућницом’ и ‘породица / људи који у њему живе у заједници’.

Особине дома/куће према стереотипности распоређене су на следећи начин: ‘људе у њему/њој повезују љубав и др. позитивна осећања / поштовање, разумевање и др.’, ‘топла, пријатна атмосфера’, ‘породица / људи који у њему/њој живе у заједници, људи се у њему/њој осећају добро’, ‘стамбени објекат (одређених физичких карактеристика – има зидове, просторије, одређених је димензија и др.) и окућница’, ‘пружа осећај сигурности’, ‘има одређену опрему и предмете који задовољавају човекове потребе’, ‘мир, хармонија’, ‘у њему влада слога’, ‘удобност’, ‘у њему/њој има комуникације’, ‘односи међу укућанима’.²¹

¹⁷ Подаци о анкети као и детаљна анализа и статистичка обрада анкетних података у корелацији са подацима из Асоцијативног речника српског језика, дати су у раду Лазић-Коњик, Милошевић 2016.

¹⁸ То потврђују одговори у којима су место и функција готово увек директно или индиректно присутни, исп. срећна породица која ту живи; представљају људи који живе у њему; породица која живи у њему; место где је породица; битно је да је то простор у коме борави једна породица која тај дом испуњава својим присуством и особинама, изглед је небитан, итд.).

¹⁹ У Лублинској етнолингвистичкој школи модификатором „прави” обogaђује се и уједно субјективно релативизују квантификатори „сви”, „сваки” због чега има кључни значај за механизам стереотипизације појмова (Бартмињски 2011: 325); исп. судове: *Сваки дом њредсџавља њородица на окућу и Сваки њрави дом њредсџавља њородица на окућу.*

²⁰ Модификатором „типичан” настоји се избећи субјективна и добити језичка слика устаљена у српској култури, без прецизирања временског тренутка.

²¹ Потпун списак особина дома наведених у анкети према различитим аспектима, као и коефицијент њихове стереотипизације, дат је у раду Лазић-Коњик, Милошевић 2016.

5. Закључак

Лексикографска дефиниција vs. когнитивна дефиниција. У РСАНУ лексеме *дом* и *кућа*, како је показано, дефинисане су помоћу 4 аспекта: физичког – као стамбена зграда или као зграда у којој је смештена нека друштвена установа; друштвеног – као група (људи) коју повезују одређене карактеристике, заједница, породица; функционалног – за пребивање, становање или за какву друштвену потребу, и економског – као културно-просветна, административна и др. установа. Целокупан материјал РСАНУ са примерима употребе, фразеолошким и колокационим спојевима, синонимним низовима и творбеним дериватима, међутим, пружа релевантне податке и за друге, културне и аксиолошке аспекте: *дом/кућа* има домаћина који је њен творца и газда, у *дому/кући* живи породица, породична заједница, постоје различити типови кућа према техници изградње, подлози на којој је подигнута, изгледу, величини, висини, спратности и др., истичу се претежно позитивне особине удобности, тоpline и сигурности, као и егзистенцијална и заштитна функција *дома/куће* као уточишта које пружа осећај тоpline, угодно-сти и сигурности. На тај начин, само је мали број појединачних особина, профилисаних претежно у актуелној језичкој говорној и писаној пракси (анкетни материјал и текстови), остао изван лексикографске дефиниције и лексикографског описа датих у РСАНУ. Захваљујући својој чврстој теоријско-методолошкој утемељености и избалансираниости грађе, која се у лексикографском опису представља како у употреби (*parole*) тако и у систему (*langue*), РСАНУ се, нема сумње, у лексикографском представљању лексема уклапа у модерне, актуелне лексиколошке и лексикографске токове и иде у корак са савременим, когнитивним и антрополшким приступима различите оријентације.

ЛИТЕРАТУРА

- Бартмињски, Ј. 2011. *Језик – слика – свей. Етнолингвистичке студије*. Београд: SlovoSlavia.
- Детелић, М., Ј. Делић. 2014. Крчма у планини. Крчма/механа као део епског простора. *Филолошке студије* XII/2, 250–266. [и као електронски извор: <http://www.mirjanadetelic.com/docs/Krcma%20u%20planini.pdf>]
- Лазих-Коњик, И., Ј. Милошевић. 2016. Значење речи *дом* у српском језику. У: *Језик, књижевност, значење. Језичка исцртавања*. Мишић-Илић, Б., В. Лопичић (ур.). Ниш: Филозофски факултет, 73–88.
- РСАНУ: *Речник српскохрватског књижевног и народног језика*, 1–19. 1959–2014. Београд: Српска академија наука и уметности, Институт за српски језик.

- Ристић, С. 2008. Корпус Речника српскохрватског књижевног и народног језика САНУ са аспекта репрезентативности за савремени српски језик. *Српски језик у (кон)тексту*, књига 1. Штетић, С., Р. Симић (et al.) (ур.). Крагујевац: ФИЛУМ, 407–427.
- Ристић, С. 2014. Српске лексикографске институције. Београдска лексикографска школа. У: *Савремена српска лексикографија у теорији и пракси*. Драгићевић, Р. (ур.). Београд: Филолошки факултет, 27–54.
- Ристић, С. 2015. *Грамањички и когнитивни аспекти лексичког значења*. Београд: Институт за српски језик САНУ.
- Ристић, С., И. Лазић-Коњик. 2015. Концепт дома у српском језику и култури. У: *О вредностима у српском језику, зборник етнолингвистичких радова*. Ајдачић, Д. (ур.). Београд: Алма, 9–38.
- Ristić, S, I. Lazić-Konjik. 2014. Dom w języku serbskim. U: *Wartości w językowo-kulturowym obrazie świata słowian i ich sąsiadów 3 Problemy eksplikowania i profilowania pojęć*. I. Bielińska-Gardziel, S. Niebrzegowska-Bartmińska, J. Szadura (ur.). Lublin: Wydawnictwo UMCS, 103–137.
- Ristić S, I. Lazić-Konjik. 2015. Dom w języku serbskim. U: *Leksykon aksjologiczny Słowian i ich sąsiadów*. Tom 1 DOM. Bartmiński, J. (red.). Lublin: UMCS, 263–290.

Стана Ристић, Ивана Лазић Коњик

РЕПРЕЗЕНТАТИВНОСТЬ РСАНУ ДЛЯ ЭТНОЛИНГВИСТИЧЕСКИХ ИСЛЕДОВАНИЙ: ОТ ЛЕКСИКОГРАФИЧЕСКОЙ КА КОГНИТИВНОЙ ДЕФИНИЦИИ

Резюме

В статье показана репрезентативность Словаря Сербской академии наук и искусств (РСАНУ) для этнолингвистических исследований. Также показано, что благодаря своей твёрдой теоретической и методологической основе и сбалансированном материале, РСАНУ вписывается в актуальные тенденции развития лексикологии и лексикографии и идёт в ногу с современными когнитивными подходами различных направлений в лексикографической обработке лексем, несмотря на то, что методы лексикографической обработки остаются традиционными.